

Trauma sociologie a české čekání na druhý dech

Sociologie u Comta dostala do vínku poslání být užitečnou vševědou o společnosti. Svou nedlouhou historii pak zažívá jako trauma, že ji nikdo nebere vážně ani v teorii, ani v praxi. Mezitím se společnosti prudce proměňovaly a procházely krizovými situacemi i zvraty. Některé z nich byly prokazatelně také inspirovaným „vědění“ této sebekřečující se sociologie. Původní ambice a s ním spojené trauma sociologie se změnilo ale pramálo. Nemáme povinnost toto „konstruktivistické“ dědictví sociologie převzít. Dějinný zvrat na přelomu 90. let nám k tomu dává skvělou příležitost. Je třeba v intencích Petra Matějů si začít konečně říkat pravdu. Pak je ale třeba konstatovat, že světová, natož maďarská a polská či česká sociologie nemohla a nemůže ukazovat „svou skutečnou superioritu, pokud jde o porozumění, interpretaci a vysvětlení souvislostí mezi sociálními, ekonomickými a politickými procesy, které byly uvedeny do pohybu kolapsem komunistického režimu v roce 1989“. Platí snad ale to, že pro české, maďarské, polské, slovinské, slovenské, litevské a estonské sociology zkušenost základní proměny společnosti představuje mimořádnou příležitost dosáhnout pokroku v poznání společnosti. Petr Matějů chce podle mého názoru příliš brzo bilancovat, jak tyto šance byly využity. Odhadoval bych, že reflexe takové zásadní změny bude trvat možná i dvě generace a z tohoto hlediska jsme stále ještě na začátku.

Naléváme-li si čisté víno, nesmíme se tvářit, že česká politická elita se rekrutovala podstatnou měrou z ekonomů jen tak náhodou. Kromě věcných důvodů souvisejících s naléhavostí obnovy tržního hospodářství tu sehrála významnou roli i skutečnost, že tito odkojenci „ještě nedávno zakázané liberální literatury“ znali celou řadu prací, které daleko přesáhly svým záběrem hranice pouhého hospodářství (Becker, Arrow, Coase, North, Buchanan a Tullock, Downs, Hayek, Olson, Simons, Williamson) do tradičních sfér práva, politiky i sociologie. Vůči této tradici uvažování o společnosti se také ostatně vymezuje David Stark, jehož koncept „tranzitologie“ Petr Matějů přejímá. Dále je třeba vědět, že konceptoři změn byli do značné míry „hostilní vůči myšlence, že by se měl otevřít prostor pro debatu o sociálních důsledcích ekonomické reformy“ jednoduše proto, že od samotného počátku problém „sociální průchodnosti“ této reformy ve vlastní koncepci zvažovali a významně určoval jejich strategie a taktiky. To je leitmotiv Švejnarovy Strategie ekonomické přeměny Československa, která představovala jakousi nultou verzi později přijaté oficiální strategie ekonomické transformace. Jak jinak je možné vysvětlit, že ve státním rozpočtu v prvních letech po zvratu roku 1989 nejdynamičtěji rostou položky věnované na sociální politiku? Proč pravicová vláda zvolila silnou ochranu české monopolní ekonomiky pomocí hluboké a „nereálné“ devalvace? Proč byl tak pomalu snižován objem státního rozpočtu a především proč byla vymyšlena kupónová privatizace jako forma všelidové distribuce státního bohatství? Jaká racionalita vedla dnešního premiéra Klause k tomu, aby se stal volebním lídrem v sociálně „průšvihové“ severní Moravě, a s velkým předstihem před ostatními politiky se stal neúnavným mítinkovým harcovníkem?

Pochybuji také o nepřímě vyslovené tezi Petra Matějů, že šance na reálné uplatnění maďarských a polských sociologů na domácí scéně se zvyšovaly díky tomu, že u nich byl přerod společnosti ekonomicky, politicky a právně složitější. Přerodová

anomie zde způsobila celkově větší „zmatení jazyků“ a pravidel. Nabídla tím sociologům snadnou roli kritiků, za to jim nejspíš prakticky znemožňovala prosazovat se ve změní vlivů a náhodných okolností. A tak méně rozvinutá česká sociografie a analytika se pravděpodobně v našem relativně přehledném transformačním světě nejspíš mohla uplatňovat podstatněji měrou. Soudím tak podle autority, kterou si získala u poslanců a poradců všech ranků například firma STEM šikovně kombinující sledování politické scény se studiem socioekonomických jevů. Zavedený způsob využívání výzkumu, kdy se hlavně z něho berou v potaz jen nejvýmluvnější grafy podmíněných četností, má nepochybně daleko k idyle, kdy sociologové jediní správně chápající souvislosti mezi sociálními, ekonomickým a politickými procesy probíhající transformace nabídnou svá doporučení, ostatní společenské vědy uznají jejich superioritu a vláda zařídí podle jejich návodu svět. A všichni pak nakonec „vidí, hle, bylo to dobré“. Právě znalost oné dříve zakázané liberální literatury takovou superioritu upírá všem bez rozdílu. Transakční náklady transformace spojené s vyjednáváním a zaváděním nových institucionálních poměrů ve střetech zájmů jsou totiž při základní proměně společnosti neobyčejně vysoké. Způsobují, že účinný vliv vlády na průběh proměn i při poměrně razantních opatřeních je sporný. Na příkladu žalostných slovenských politických poměrů a zde v zásadě úspěšně probíhajících ekonomických proměn si můžeme kalibrovat tento stupeň schopnosti „poroučet větru“.

Filozofie připravovaných sociálních zákonů je mi blízká. Problém jejich detailního rozpracování a vyvážení přesahuje moje znalosti. Jejich konstrukce je v každém případě záležitostí důvěrné znalosti otázek veřejného financování, tj. získávání zdrojů i jejich vydávání skrze rozpočty státu a obcí. Většina diskutujících o těchto zákonech – sociology asi nevyjímaje – je na tom nejspíš se svými znalostmi těchto problémů jen o něco málo lépe než já. Náklady na jejich získání jsou vysoké a vlastně znamenají nutnost být v oboru veřejných financích zaměstnán. Petr Matějů se ale domnívá, že sociologové by mohli při jejich konstrukci sehrát klíčovou roli proto, že mohou nabídnout „neideologické vidění otázek sociálních nerovností“ a popsat jejich vztah „k politické stabilitě a legitimitě politického systému“. Každá volba v neurčité situaci vyvolává přirozeně různici názorů. I kdyby sociologie mohla popsat příčinné vztahy mezi variantami sociálních zákonů, budoucími sociálními rozdíly a prosperitou politického systému, političtí aktéři by se takové teorie po svém zmocnili a nakonec o budoucnosti „potřebných“ by stejně rozhodovala povaha politické hry. Každé zveřejnění takových poznatků by nutně totiž vstoupilo do politického prostoru určeného různorodostí velmi podstatných zájmů, poloznalostmi veřejného financování či účelovou manipulací s fakty.

O tom, zda je naše vidění sociální skutečnosti ideologické nebo ne, rozhodují s konečnou platností druzí, bránice své vlastní vidění ve jménu svého projektu budoucnosti. Některé sociální jevy jsou proto „totálně“ ideologické. Mezi ně patří možná i na první místo, zvážíme-li smutnou historii 19. a 20. století, právě sociální rozdíly. Sociologie by mohla vybudovat kolegu Matějů navrhovanou geometrii „kulatých čtverců“ jenom tehdy, kdybychom žili ve světě „nulových“ transakčních nákladů. Pak bychom společně – všichni by znali všechno – nakalibrovali společnost na maximálně prospěšnou úroveň nerovností, při níž by lidé podporovali režim a současně by ještě byli dostatečně motivováni. Vyzkoumat by bylo ještě ale třeba, jestli by mohly nějaké sociální rozdíly pak vůbec ještě vznikat?

Malá komunita není výmluva, ale diagnóza. Většinu kritizovaných a kritizovatelných charakteristik české sociologické obce nějakým způsobem souvisí

s jevem, který Ivo Možný popsal v roce 1991 tak, že je tu kolem 30 písíciích autorů. Snadno zde najdeme všechny příznaky „undermanning“ popisovaného Barkerem včetně vysoké lability sociálního klimatu v závislosti na dynamice osobních sympatií a antipatií. Williamson by zase na české sociologii mohl snadno ilustrovat své pojetí oportunismu. Vezmeme-li tedy v potaz skutečný vstupní potenciál české sociologie i úkoly a pokušení, před které byla postavena při své vlastní proměně zejména v prvních třech letech po roce 1989, vše spíše mluví pro konstatování, že jakž takž obstála. Přihlásilo se dostatek nadaných studentů. Počet písíciích autorů se rozmnožil. Čeští sociologové začali číst nově přístupnou literaturu a cestovat po světě. Empirické výzkumy se rozběhly s novou silou i standardy práce se spíše zvýšily, než snížily. Po bujném čase ale nepřišel čas žní, spíše něco na způsob kocoviny. Ocitli jsme se po pěti a půl letech v podivné normalizaci poměrů jakoby bez dechu. Najednou je přirozené se srovnávat s úspěšnějšími Maďary a Poláky. Najednou máme oči pro mnohé přetrvávající slabiny české sociologické obce ještě z dob normalizace. Mně osobně například nedělá ani tak starosti to, že jsme málo prodali naše vědění o transformaci v cizině, ale to, že naše poměry se zřejmě zdají malé, neútluné a možná i nepřívětivé pro nadané studenty. Bez nich těžko česká sociologie nabere druhý dech v té síle, aby se zbavila svých tradovaných komplexů a traumat.

Reflexe základní proměny východoevropských zemí se dá členit do vln. První ad hoc reakce sociologických hvězd v roce 1990 zasazovaly dějinný zlom do jejich vlastních teoretických rámců a šlágregem byl konec historie. Zhruba v průběhu roku 1991 a 1992 se objevily již propracovanější historicko-teoretická pojetí těchto změn založená na empirii jejich průběhu. Tyto práce otevřely dvě základní perspektivy jejich vidění coby spojitých přeměn (nejčastěji zintezivněná modernizace) anebo coby nespojitého přerodu (zvrát → přerodové období poznamenané souběhem demontáže starého režimu a montáže nového → konsolidace). V obou případech byly tyto proměny pojaté jako otevřené. Odmítnuta byla představa jejich fatálního směřování např. k demokratickému kapitalismu (namátkou Przeworski, Stark, Szomolanyiová, Matějů anebo také mé práce). Dramatické období proměn je za námi a vytvořil se proto prostor pro pokusy z „odstupu“ zhodnotit proměny v jejich souhrnu a vyvodit z nich i teoretické závěry. Na tuto třetí generaci prací se podle mého názoru v tranzitologii či transformatologii nyní čeká. Česká sociologie do tohoto mnohohlasu připomínajícího leckdy rozvášněné karetní kibicování přispěla zhruba přiměřeně ke svému potenciálu. Na mezinárodní scéně proto její hlas asi zákonitě zanikal. Rozhodovat ale podle mého názoru nakonec nebude počet, ale kvalita souhrnných textů z dalších vln reflexe, kdy už téma transformace dávno opustí výsluní evropské sociologické scény. Nikdo z nás není vážně handicapovaný stavem české sociologie. Každý může čerpat z literaturní produkce ostatních zemí a jeho práce, aby byla dobrá, musí mít mezinárodní přesah. V trhu vědění si navzájem konkurují sociologové, ekonomové a politologové nikoli národní sociologie mezi sebou anebo národní ekonomie mezi sebou.

Přestože v celé řadě bodů s Petrem Matějů nemohu plně souhlasit, ve dvou věcech jeho kritický hlas musím podpořit bez výhrad. Nepodařilo se nám výrazněji propojit výzkum s výukou a klima české sociologie je poznamenáno smířlivostí hraničící s nezájmem. V prvním případě nesu za stávající stav spoluodpovědnost, protože přinejmenším do jara 1993 jsem prakticky výhradně odpovídal za rozvoj katedry sociologie a sociální politiky na FSV UK. Nechci se bránit tím, že má koncepce se pokoušela větší prostor pro propojení mezi výzkumem a výukou vytvořit, ale neuspěla. S odstupem doby se mi jeví tento problém tak, že dokud nebude jasněji stanoven rámec studia končící doktorátem,

který by do hry vpustil jako nezávislého partnera i Sociologický ústav AV, kde výzkum dominuje, těžko můžeme očekávat nějaké výraznější změny. Důvod? Opět ty prokleté transakční náklady!! Symptomem druhého jevu je skutečnost, že se čeští sociologové navzájem nechtou, necitují ani nekritizují. Ostatně nemají k tomu v setkání tváří tvář mnoho příležitostí, protože nejživější seminář tu v Praze má zřejmě prof. Gellner na svém Středisku výzkumu nacionalismu SEU, ale z české sociologické obce tam mnoho lidí nepřijde. Jen s obtížemi se dají pořádat výroční konference Masarykovy sociologické společnosti. Na přelomu let devadesátých vzniklá pluralita časopisů se pomalu vytrácí. Zloduch kritického dialogu třibící schopnost hodnotit kvalitu vědecké práce, který se zdál být vypuštěn po roce 1989, se naštěstí samopohybem a dobrovolně souká zpět do láhve. Ostatně nebyl to jen sen?

Jiří Kabele

Slovenská sociologická společnost

si dovoluje oznámit, že ve dnech 25.-26. ledna 1996
se bude konat na filozofické fakultě UK v Bratislavě

Valná hromada a výroční vědecká konference Slovenské sociologické společnosti

s ústředním tématem *Problémová pole slovenské sociologie*.

Předběžně je stanoveno, že konference bude probíhat ve třech plenárních zasedáních:

1. Sociologové o současné sociologii
2. Sociologie a problémy všedního dne
3. Pokusy o sociologické syntézy a vize společenského vývoje

Předběžné přihlášky s názvem referátu a krátkým abstraktem je nutné zaslat nejpozději
do 30. července 1995 na adresu:

Zuzana Kusá, SÚ SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava